

О. В. Тимошук, П. Е. Таран

МУСУЛЬМАНСЬКА ІДЕЯ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ КРИМУ У СВІТЛІ КОНСТИТУЦІЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ КРИМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ 1917 – 1918 рр.

Попри помітну широкоаспектність сучасного наукового висвітлення історії державності України в ній ще залишаються малодосліджені об'єкти. Зокрема такі, що належать до історико-правової проблематики Кримської автономії, розробкою якої на сьогодні займається досить обмежене коло науковців. Зважаючи на певну наукову невивченість цього питання, доцільно звернути увагу на ідеї державотворення, що виникали в ході розвитку кримськотатарського національного руху. Підкреслимо, що актуальність їхнього вивчення у сучасних умовах значно посилюється, по-перше, геополітичним чинником. Збройні конфлікти та війни на Близькому Сході, в яких задіяні народи, сповідуючі іслам, викликають необхідність глибокого і комплексного вивчення цього суспільного явища з точки зору не лише релігійного, а й цивілізаційного поняття, зокрема його політико-правового компоненту. Адже передумови конфесійних суперечностей мають місце в будь-якому регіоні з поліетнічним складом населення, особливо там, де межі етнічних „кордонів” збігаються з конфесійними, що є характерним і для Криму.

По-друге, актуальність наукового погляду на політико-правові ідеї кримськотатарського національного руху зростає, коли на порядок денний політичного життя України висунуто питання щодо провадження конституційної реформи. Нашадкам корисно врахувати певні надбання регіональної історико-правової спадщини народів, які населяють українські землі, зокрема належної кримським татарам. Осмислення політико-правових концепцій їхнього минулого дозволить ефективніше розвивати політичні та економічні взаємини державного центру і республіканської автономії, вдосконалити елементи правової системи України.

На сьогодні ж маємо констатувати, що у межах післяреволюційного історіографічного періоду багато наукових творів з полярними оцінками кримськотатарського національного руху взагалі. Серед них емігрантська література є менш насиченою, ніж радянська. У процесі опрацювання радянської частини післяреволюційної історіографії помітно, що певний час, а саме в ході громадянської війни та на початку 20-х рр., ще траплялися праці, не займані комуністичними штампами щодо оцінок непролетарських національних рухів, зокрема монографії А.Кричинського [1], Д.Валідова[2]. Але у подальшому в радянській історіографії весь ліберальний рух тюркомовних мусульманських народів Російської імперії було зараховано до розряду негативних, а кримськотатарські національні організації, що виникли на його традиціях в 1917 – 1918 рр., визначалися виключно як буржуазно-націоналістичні, ворожі радянській владі. Їхня історія оголошувалася не вартою глибокого вивчення, й знаходила своє спотворене епізодичне висвітлення переважно в тенетах досліджень, що присвячувалися ідейній боротьбі пролетаріату з „панісламізмом” та

„пантюркізмом”. Серед них роботи партійних діячів та комсомольських ватажків Криму А.Бочагова [3], Т.Боятжієва [4], В.Єлагіна [5].

Натомість з 40-х рр. XX ст. депортаційне тавро, що ВКП(б) наклала на весь кримськотатарський народ, унеможливило навіть такі партійні дослідження його історії. Деяке поживлення уваги радянських вчених до розгляду загальних історичних проблем тюркомовних народів СРСР та ісламського світу спостерігається в 60 – 80 рр., коли до табору країн так званої „соціалістичної орієнтації” долучилася низка політичних режимів Азії і Африки. Незважаючи на суворість дотримання марксистсько-ленінських позицій у наукових творах цієї пори, теоретичні висновки радянських вчених правознавців, викладені, зокрема в монографії Г.Керімова [6], статтях Р.Алієва і Ф.Шабанова [7], С.Кириліної [8], Л.Полонської [9], Л.Сюкіяйнен [10] є корисними при висвітленні особливостей нормативної регламентації сімейно-шлюбних та заповітно-спадкових правовідносин у мусульманській громаді Криму.

Із зникненням Радянського Союзу з політичної мапи світу в 90-і роки минулого століття в державах, що стали його правонаступниками, відбулися докорінні зміни в самих методологічних засадах вивчення історичного процесу. З огляду на це пострадянський історіографічний масив зараз уже містить у собі наукові твори загальної гуманітарної галузевої спрямованості із новими концептуальними визначеннями ісламського чинника в російській історії в цілому, що висвітлюють ключові питання виникнення і розвитку тюркської моделі думського лібералізму. Здебільшого це роботи російських учених: монографії А.Авреха [11], В.Возгріна [12], А.Ізмайлова і Е.Аблаєва [13], В.Козбаненка [14], Р.Ланда [15], Р.Мухаметдінова [16], С.Сидельникова [17], Ф.Султанова [18], Д.Усманової [19], С.Червоної [20], В.Шелохаєва [21], дисертації В.Бабіна [22], М.Горошкова [23], Р.Фахрутдінова [24], А.Юнусової [25].

Разом з тим і вітчизняні науковці вже мають певні нові напрацювання в галузях філологічних, філософських, політичних, соціологічних, історичних наук, але більшість їхніх досліджень присвячено культурно-просвітницьким, соціально-економічним, релігійно-етичним проблемам кримськотатарського народу, певною мірою залишаючи ще поза науковою увагою політико-правову складову його національного самовизначення. Але накопичений юридичною наукою історичний матеріал, що стосується політико-правової думки кримськотатарського народу, ще не систематизовано, він має вузько проблемний і фрагментарний характер.

У цій царині, по-перше, маємо творчий доробок В.Ганкевича [26], який започаткував окремий напрям із вивчення історії кримськотатарського народу, що включає висвітлення системи його конфесійної освіти, біографістики кримськотатарського просвітництва, духовно-управлінської організації мусульманської громади Криму. У розвиток напрямку захищені історичні дисертації І.Богдановичем [27], М.Масаєвим [28], С.Шендріковою [29]. По-друге – це історико-правові роботи із висвітлення державних утворень на Кримському півострові Ю.Дубка [30], О.Копиленка [31], Є.Смирнової [32], О.Редькіної [33], П.Тарана [34], О.Тимощука [35], Д.Хаваджі [36]. По-третє – це твори місцевих

МУСУЛЬМАНСЬКА ІДЕЯ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ КРИМУ У СВІТЛІ КОНСТИТУЦІЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ КРИМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ 1917 – 1918 РР.

краєзнавців О.Зарубіна і В.Зарубіна [37], В.Корольова [38], Ю.Лаптева [39], А.Мальгіна [40], що висвітлюють невідомі сторінки кримської історії, хронологічно відповідні певним етапам розвитку кримськотатарського національного руху.

Серед них вважаємо доцільним виокремити такі: перший – з XIV ст. по 1783 р., коли здійснювалося закладення ісламських державно-правових традицій в Криму, в межах якого сформувалися автономістські риси в діяльності адміністративного апарату бахчисарайських ханів та духівництва таврійського муфтіяту, залежних від політики Стамбула; другий – з 1784 по 1885 рр., коли після залучення мусульманської громади Криму до складу Російської імперії відбувалося створення та реформування органів її духовного управління, в ході якого висувалися законодавчі проекти, що увібрали в себе автономістські ідеї таврійського конфесійного устрою мусульман; третій – з 1885 по лютий 1917 рр., коли виникнення мусульманських новометодних конфесійних шкіл, громадських та суспільно-політичних організацій зумовило оформлення ідеї ісламської релігійно-культурної автономії у складі Російської імперії; четвертий – з березня 1917 по листопад 1918 рр., час кульмінаційного розвитку національного руху кримських татар, коли на порядок денний було висунуто ідею створення органів їхнього народного самоуправління у складі самостійного державного утворення на Кримському півострові.

Наприкінці XIX – на початку XX ст.ст. у житті мусульманської громади Криму проглядаються культурно-просвітницькі тенденції, що забезпечили реформування конфесійної освіти, зародження національної публіцистики та літературної наукової і художньої творчості, заснування громадських, а згодом і політичних організацій. Такі суспільні процеси супроводжувалися виникненням принципово нових соціальних інституцій, діяльність яких, незважаючи на традиційну наявність ісламського релігійного компоненту, мала й суттєві світські характеристики. Це вивело правосвідомість кримськотатарського народу на якісно новий щабель розвитку, на якому відбулася його суспільно-політична інституціоналізація. У Криму зародився потужний просвітницький, соціально-культурний рух – джадидизм, що охопив тюркомовні регіони Російської імперії. Його заснували педагоги на чолі з І.Гаспринським, які ставили завдання реформувати конфесійні ісламські навчальні заклади. Їхні „новометодні” мектебе виконали головну роль у процесі зростання національної правосвідомості кримськотатарського народу, що полягала у вихованні його нової генерації. Саме звідси вийшли не тільки народні вчителі, а й майбутні публіцисти, митці, науковці, правознавці, державні діячі. В освітянському середовищі зародилися й перші кримськотатарські професійні організації. На межі XIX – XX ст.ст. припадає створення „Спілки вчителів татарських народних шкіл”, що згуртувалася з метою поліпшення так званої „інородчеської освіти”. Громадські організації мусульман на кримській землі почали виникати в формі благодійних товариств, які були офіційними, започаткувалася на підставі укладених на їхніх нарадах статутів. Перший з них був затверджений МВС імперії 24 грудня 1896 р. На початку XX ст. такі товариства було створено вже у шести найзначніших містах Криму [26, с. 36].

Поява власного друкованого органу кримськотатарського народу була безпосередньо пов'язана з ім'ям Ізмаїла бей Гаспринського. Російсько-татарська газета „Перекладач-Терджиман”, що з 10 квітня 1883 р. до 23 лютого 1918 р. видавалася в Бахчисараї, до початку XX ст. була єдиним тюркомовним виданням у Російській імперії [35, с. 73]. Вона стала наймогутнішим чинником подолання правового нігілізму в мусульманському середовищі, підвищення рівня правової культури кримськотатарського народу. Серед науково-популярних видань велику роль у політико-правовій просвіті кримських татар відіграли твори самого І.Гаспринського. Певне політико-правове забарвлення мали й деякі художні твори кримськотатарських митців, що побачили світ у видавництві „Терджиман”. Проте остаточне перетворення цієї просвітлянсько-громадської газети у суспільно-політичну відбулося за часів Першої російської революції, коли саме політичного забарвлення і здобув рух кримських татар. На її шпальтах спочатку друкувалися звернення мусульманської громади півострова до урядових органів Російської імперії з викладенням проблем суспільного життя кримських татар. А згодом висвітлювалися події стосовно утворення всеросійської мусульманської організації „Бутюнрусіє іттіфак ель Муслімі”, провідну роль у заснуванні якої відіграли теж кримськотатарські громадські діячі. Її установчий з'їзд відбувся 15 серпня 1905 р. в Нижньому Новгороді. Одним з авторів резолюції з'їзду був І.Гаспринський, якому вдалося втілити у цей програмний документ політико-правові ідеї кримськотатарської делегації. За їхньою активністю у найкоротший термін згуртували місцеві осередки в Криму. 26 жовтня 1905 р. в Бахчисараї мітингові збори засудили радикальні виступи деяких російських партій, пов'язані з оголошенням Маніфесту від 17 жовтня, і вирішили приєднатися до партії „Бутюнрусіє іттіфак ель Муслімі”, блокуючись з російськими лібералами [27, с. 34].

Парламентські традиції розвитку правосвідомості тюркомовних народів Росії започаткувало утворення окремої мусульманської фракції Державної Думи, яка визначила пріоритетні завдання думської діяльності депутатів-мусульман. Серед них було, по-перше, збереження релігійно-культурної самобутності мусульманських народів, по-друге, забезпечення юридичної рівності мусульман з іншими підданими імперії. Їхня нагальність цілком стосувалася й кримських татар, першим представником яких в Державній Думі другого скликання став депутат Абдурешит Медієв. Він дотримувався лівих поглядів, але залишався в цілому стояти на позиціях національно-ліберальної ідеології і не приєднався до своїх одновірців з трудової групи, яка була радикальнішою мусульманської фракції [35, с. 101].

Місце в Державній Думі третього скликання від кримськотатарського народу посів відомий меценат, просвітитель, військовий історик полковник Ісмаїл Муфтії-заде, який долучився до правого думського крила. Як і І.Гаспринський, він непохитно стояв на позиціях поступового прогресу та еволюційного розвитку суспільства, обрав фракцію октябристів, вважаючи, що в Маніфесті від 17 жовтня 1905 р. відбито „всі ті права та свободи”, що прохали мусульмани. Разом з тим І.Муфтії-заде підтримував практично всі питання, що стосувалися мусульман, в єдності з депутатами відповідної фракції. Згодом і самі депутати мусульманської

МУСУЛЬМАНСЬКА ІДЕЯ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ КРИМУ У СВІТЛІ КОНСТИТУЦІЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ КРИМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ 1917 – 1918 РР.

фракції, які спершу солідаризувалися з кадетами, теж перейшли на позиції октябристів, підтримавши таким чином стали політичну платформу І.Муфтії-заде. Останній протягом усіх п'яти сесій працював від октябристської фракції у складі думської комісії з віросповідних справ, де розглядалися законопроекти, зокрема пов'язані з культурно-релігійною автономією кримських мусульман [35, с. 112].

Суспільно-політична діяльність А.Медієва і І.Муфтії-заде була спрямована на реалізацію нагальних потреб кримськотатарського народу й мусульманського населення Російської імперії. Вони вважали за необхідне вирішити традиційні проблеми мусульманської громади, що виникали після залучення тюркомовних регіонів до російської території. Серед депутатських завдань було земельне, мовне, освітнє, конфесійно-управлінське, культурно-просвітницьке питання, а також зрівняння російських мусульман, в тому числі кримських татар, у правах та свободах з православними підданими імперії.

В умовах кардинальної зміни форми російської держави та типу її політичного режиму наприкінці Першої світової війни, точкою відліку чого стала Лютнева революція 1917 р. в Петрограді, відбулися суттєві зрушення в політичній програмі кримськотатарського народу. Його національний провід, започаткований в межах загального мусульманського руху ліберального спрямування, виніс на порядок денний гасла, що були характерні для нової політичної ситуації – ідеї автономного і самостійного державного устрою Криму.

25 березня 1917 р. в Сімферополі відкрилося Загальнокримське мусульманське зібрання, в якому взяли участь 2000 делегатів з повітів Таврійської губернії, мусульманських благодійних товариств і суспільно-політичних організацій. На зборах першочергове місце обійняли традиційні проблеми кримськотатарської релігійно-культурної автономії – діяльність ТМДП і Вакуфної комісії. За результатами їхнього обговорення обрали тимчасових муфтія і голову Вакуфної комісії, утворили Мусульманський виконавчий комітет, який очолили Челібжан Челібєв і Джафар Сейдамет. Мусвиконкому підпорядковувалися утворені незабаром в повітах і містах Таврійської губернії місцеві мусульманські комітети, молодіжні організації і Жіночий комітет. Ідеологічним центром кримськотатарського національного руху стала партія „Міллі-Фірка” („Народна партія”). На відміну від Сімферопольської ради, виконком якої 30 березня відхилив прохання кримських татар про надання їм квоти місць, Тимчасовий уряд визнав Мусвиконком як вищий орган кримських татар, що мав право вирішувати всі питання їхнього життя, оскільки останній не висував на той час вимог щодо створення самостійної держави, підтримував, як і інші кримські національно-громадські організації політику петроградської влади. Мусвиконком у межах кримськотатарської громади губернії перебрав на себе владу ТМДП [5, с. 124].

Зміна стратегічного курсу керівних органів кримськотатарського національного руху відбулася після проголошення III Універсалу Української Центральної Ради. 11 листопада 1917 р. надзвичайне засідання Мусвиконкому під головуванням Ч.Челібєва ухвалило звернення з привітанням вільній Україні й проголосило необхідність утворення Кримської республіки на засадах територіальної автономії як вільної республіки всього громадянства півострову. 26 листопада 1917 р. у ханському палаці в

Бахчисараї урочисто відкрився Курултай кримськотатарського народу, де були присутні й представники інших національностей. На порядок денний висувалося визначення державного статусу Криму, вирішення проблем національного самовиразу кримських татар, реформування їхнього релігійного, суспільного і культурного життя. 13 грудня 1917 р. Курултай спромігся схвалити Національну Конституцію (Основний Закон) кримськотатарського народу [31, с. 16].

Кримськотатарська державотворча ідея тимчасово залишала право остаточного вирішення державних засад проголошеної Курултаєм Демократичної Кримської Республіки за Установчими зборами всіх мешканців Криму. Натомість передбачалося формування постійного Національного парламенту, обраного всім кримськотатарським населенням (жінками і чоловіками) на підставі вільних, рівних, прямих виборів при таємному голосуванні. Його функцією було видання законів, що стосувалися наукових, релігійних, юридичних, військових, фінансових, політичних, а, при необхідності, комерційних, землеробських та індустріальних проблем кримських татар. Для кожної з цих сторін діяльності передбачалося створення парламентських комісій. Функції уряду мала виконувати Рада національного самоуправління, створення якої та затвердження її персонального складу відбувалося на Курултаї. Вона складалася з профільних відділів (дирекцій), очолюваних відповідними директорами. Для виконання завдань національної безпеки передбачалися особливі управління – діари [35, с. 136 – 137].

Політичні події 1918 р. відкрили кульмінаційний час розвитку політико-правових ідей кримськотатарського народу кінця XVIII – початку XX ст. Основним лейтмотивом її концепцій залишалася проблема національно-культурної автономії, що передбачалося вирішити шляхом законодавчого визнання органів народного самоуправління кримських татар. Але припинення суспільно-політичних процесів демократичного розвитку через збройне захоплення влади більшовиками і розв'язання громадянської війни висунуло на порядок денний питання про самостійне вирішення своєї долі народами Російської імперії. У цих обставинах за допомогою німецьких військ та українських частин, прибулих у квітні 1918 р. до Криму, Мусвиконком підняв повстання проти самопроголошеної Соціалістичної Радянської Республіки Тавриди. Після її усунення відновлений кримськотатарський Національний парламент взяв на себе формування коаліційного уряду, відповідального перед Загальнокримським парламентом, утвореним шляхом введення до Меджлісу представників інших народів, кримських партій та політичних рухів.

Ця концепція державного устрою Криму була обґрунтована в другій редакції Програми „Міллі-Фірка”, де проголошувалася незмінність принципів національно-культурної автономії кримських татар. Проте непримиренна позиція російських лібералів щодо кандидатур керівників уряду, жорстка лінія гетьмана П. Скоропадського стосовно залучення Криму на правах автономії до території Української Держави змусили німецьку дипломатію доручити формування крайового уряду російському генералу, литовському татарину за походженням, С.Сулькевичу. Під час його владних повноважень було визнано національно-

МУСУЛЬМАНСЬКА ІДЕЯ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ КРИМУ У СВІТЛІ КОНСТИТУЦІЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ КРИМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ 1917 – 1918 РР.

культурну автономію кримських татар, їхню Раду народних представників – Національну директорію залучили до системи державних органів Криму. Але поразка Туреччини і Німеччини в світовій війні сприяли розколу кримськотатарського національного руху, політичній кризі уряду С.Сулькевича, із заміною якого на півострові встановився режим, що не сприйняв попередніх автономістських ідей кримських татар [35, с. 146 – 147].

Таким чином, маємо зазначити, що для історичних традицій кримськотатарського народу не були характерні радикальні засоби вирішення національних проблем, оскільки вони не мали глибокого коріння ні в його правовій психології, ні в правовій ідеології. Натомість протягом XVIII – початку XX ст.ст. в політико-правовій думці кримських татар послідовно обстоювалися ідеї релігійно-культурної автономії мусульман та національно-культурної автономії свого народу в складі російської або загальнокримської держави. Науковий погляд на історичне минуле, дозволяє сьогодні стверджувати, що влітку 1918 р. вони знайшли своє втілення у практиці кримського державного будівництва.

Тоді на підставі визначень національної Конституції кримськотатарського народу, ухваленої його Курултаєм у грудні 1917 р., відбувалося нормативне оформлення самоорганізації мусульманської громади Криму. За своїми рисами цей процес цілком відповідав ознакам поняття „національно-культурна автономія”, широко вживаному в сучасній теоретико-правовій науці. Національна директорія кримських татар як державний орган Першого крайового уряду в межах Кримського півострову розповсюджувала територіальну юрисдикцію своїх повноважень за принципом дисперсного розселення мусульманської громади. Норми регламентації правових відносин, що мав розробляти Національний парламент кримськотатарського народу – Меджлис, були обов'язкові для виконання органами його самоврядування.

Незважаючи на короткий час свого існування, досвід національно-культурної автономії 1918 р. в Криму має непересічне значення для практики сучасного українського державного будівництва. Він став реальним втіленням однієї з форм реалізації владних функцій кримськотатарського представництва у центральних органах держави, що було логічним наслідком розвитку автономістських ідей кримськотатарської політико-правової думки. Вони ґрунтуються на давніх конфесійних, державотворчих та культурно-освітнянських традиціях національної правосвідомості, за якими продовжує розвиватися й сучасна правова культура кримських татар – одного з найчисельніших етносів народу України.

Джерела і література:

1. Кричинский А. Очерки русской политики на окраине. – Баку, 1919. – Ч. 1. – 295 с.
2. Валидов Джафар. Очерк истории образованности и литературы татар (до революции 1917 р.). – М., Пд., 1923. – 106 с.
3. Бочагов А.К. Милли Фирке – национальная контрреволюция в Крыму. Очерк. – Симферополь, 1930. – 117 с.
4. Боятжиев Т. Крымскотатарская молодежь в революции. Краткий очерк из истории националистически-буржуазного и коммунистического движения среди татарской молодежи Крыма. – Симферополь, 1930. – 112 с.

5. Елагин В.Л. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы //Новый Восток. – 1924. – № 5. – С.190 – 217.
6. Керимов Г.М. Шариат и его социальная сущность. – М., 1978. – 223 с.
7. Алиев Р.Я., Шабанов Ф.Ш. Некоторые положения ханифатской юриспруденции //Ислам: проблемы идеологии, права, политики и экономики. Сборник статей. – М., 1985. – С. 160 – 171.
8. Кириллина С.А. Эволюция египетских суфийских братств (XIX начало XX в.) //Ислам: проблемы идеологии, права, политики и экономики. Сборник статей. – М., 1985. – С. 172 – 190.
9. Полонская Л.Р. Современные мусульманские идейные течения //Ислам: проблемы идеологии, права, политики и экономики. – М., 1985. – С. 6 – 25.
10. Сюкияйнен Л.Р. Концепции халифата и современное государственно-правовое развитие зарубежного Востока //Ислам: проблемы идеологии, права, политики и экономики. Сборник статей. – М., 1985. – С. 139 – 159.
11. Аврех А.Я. П.А.Столыпин и судьбы реформ в России. – М., 1991. – 285 с.
12. Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992. – 447с.
13. Измайлов А.Э., Аблаев Э.А. Исмаил Гаспринский – выдающийся просветитель народов Востока. – Ташкент, 1994. – 180 с.
14. Козбаненко В.А. Партийные фракции в I и II Государственной Думе России. 1906 – 1907. – М., 1996. – 240 с.
15. Ланда Р.Г. Ислам в истории России. – М., 1995. – 312 с.
16. Мухаметдинов Р. Нация и революция (трансформация национальной идеи в татарском обществе первой трети XX века). – Казань, 2000. – 150 с.
17. Сидельников С.М. Образование и деятельность первой Государственной думы. – М., 1962. – 382 с.
18. Султанов Ф.М. Татарское национальное движение: история и современность. Казань. – 1999. – 207 с.
19. Усманова Д.М. Мусульманская фракция и проблемы „свободы совести” в Государственной Думе России (1906 – 1917). – Казань, 1999. – 164с.
20. Червоная С.М. Искусство татарского Крыма. – М., 1995. – 320 с.
21. Шелохаев В.В. Теоретические представления российских либералов о войне и революции (1914 – 1917 гг.) //Первая мировая война. Дискуссионные проблемы истории. – М., 1994. – С. 127 – 140.
22. Бабия В.Г. Проблемы национальной школы в Государственной думе I – IV созывов. Дисс. к.и.н. – Спб., 1992. – 206 с.
23. Горюшков М.П. Процесс становления и развития пантюркизма (историко-политологический анализ). Автореф... к.полит.н. – Воронеж, 1997. – 27 с.
24. Фахрутдинов Р.Р. Татарское либерально-демократическое движение в конце XIX – начале XX вв.: идеология и политическая программа. Дисс. к.и.н. – Казань, 1996. – 214 с.
25. Юнусова А.Б. Ислам в Башкортастане. История, состояние и перспективы развития. Дисс. д.и.н. – М., 1997. – 342 с.
26. Ганкевич В.Ю. Очерки истории крымскотатарского народного образования. – Симферополь, 1998. – 163 с.
27. Богданович І.О. Роль газети „Терджиман” у пропаганді реформаторських процесів у мусульманській громаді Російської імперії (1883 – 1905 рр.). Дис. к.і.н. – Сімферополь, 2002. – 213 с.
28. Масасв М.В. Кримські татари у збройних силах Росії (кінець XVIII – початок XX ст.). Дис. к.і.н. – Сімферополь, 2002. – 209 с.
29. Шендрікова С.П. Кримські татари в ліберальному русі мусульманських народів Російської імперії. Автореф... к.і.н. – Запоріжжя, 2000. – 19 с.
30. Дубко Ю.В. Советская Республика Тавриды: авантюра большевистского государственного строительства. – Симферополь, 1999. – 208с.
31. Копиленко О.Л. Конституція Автономної Республіки Крим: проблеми прийняття, затвердження, реалізації. – К., 2001. – 362 с.
32. Смирнова С.В. Конституційно-правовий статус Автономної Республіки Крим в Україні: історія становлення (1991 – 2000 рр.). Автореф... к.ю.н. – Сімферополь, 2002. – 19 с.

**МУСУЛЬМАНСЬКА ІДЕЯ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ КРИМУ У СВІТЛІ КОНСТИТУЦІЇ
ДЕМОКРАТИЧНОЇ КРИМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ 1917 – 1918 РР.**

33. Редькіна О.М. Кримський крайовий уряд генерал-лейтенанта С.Сулькевича (червень – листопад 1918 р.): історико-правове дослідження. Дис. к.ю.н. – Сімферополь, 2003. – 204 с.
34. Таран П.Є. Кримськотатарська політико-правова думка наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.ст. //Держава і право. – 2003. – Вип. 20. – С. 128 – 132.
35. Тимошук О., Таран П. Кримськотатарська політико-правова думка кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.: особливості генезису та автономістські процеси еволюції – Х., 2004. – 176 с.
36. Хаваджі Д.Р. Корінні народи Криму: проблема визначення в нормах міжнародного права і Конституції України //Держава і право. Збірник наукових праць. – 2003. – Вип. 19. – С. 527 – 530.
37. Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь, 1997. – 352 с.
38. Королев В.И. Возникновение политических партий в Таврической губернии. – Симферополь, 1993. – 42 с.
39. Лаптев Ю. Краевое правительство и крымские немцы //Таврические ведомости. – 1993. – 2 июля.
40. Мальгин А.В. Комментарий к воспоминаниям А.В.Оболенского //Крымский архив. – 1994. – №1. – С. 85 – 86.